

Nizaməddin MUSTAFA

V

Bəşəriyyətə olmanın tələfat və ziyanlar vermiş iki dünya müharibəsindən, irili-xırdalı yüzrlərlə hərbi yürüşdən, atom fəlakətindən, soyuq savaştan, ideoloji çarpışmalardan... nələrdən, nələrdən sonra, insan, ötən əsrin sonlarından etibarən, deyəsən, nəhayət ki, öz həyatının əsl qədir-qiyətini bilməmiş, özünün həqiqətən də dərrakəli varlıq olduğunu sözdə deyil, əməldə sübuta yetirmək yolunu tutmuşdur. Hətta demək olardı ki, böyük şairimiz Səməd Vurğunun bəşəriyyəti ağıla, insansevərliyə, mərhəmətə, şəfqətə, qaba qüvvətdən əl götürməyə səsləyən məşhur sualı ("Qalib gələcəkmi cahanda kamal?") aktuallığını itirmiş, kamal tam və qəti qələbəsini çalmış, insan həm dünyaya, həm də öz ətrafındakılara münasibətdə tolerantlıq, sivillik nümayiş etdirməyə başlamışdır. Amma yox... Demək olmur... Hara baxırsan zülm, ədalətsizlik, təcavüz, terror... Güclü zəifin haqqını tapdalayır, zəif isə anlaşılmaz bir tərzdə (əslində, məşhur və mənfur "insan zülmə tabedir" deyimini xatırlasaq, bu kazusu da anlamaq mümkündür) güclülərə qahmar çıxır, onların mövqeyini daha da möhkəmləndirir. İlin-günün bu vaxtında vəhşilik deyil də nədir? Dahi mütəfəkkir Hüseyn Cavid şərin insanın təbiətindən qaynaqlandığına inanır, "İblis"də İxtiyarın dili ilə: "...hər bəşəriyyət etmiş bu gün ev yıxmağa, qan içməyə adət", - deyir, əsərin qəhrəmanı Arif isə bu fikri belə davam etdirirdi: "Yalnız deyil insanlara, vəhşilərə sorsan Onlar belə insandakı vəhşiliyə heyran". İnsanın naqis xisləti, el arasında deyildiyi kimi, "çiy süd əmməsi", yarım vəhşi keçmişdən xəbər verən acı təcrübələrin silinməz yaddaşı nəzərə alınanda hələ bu gün də ona kamil bir varlıq kimi etimad və etiqad bəsləmək yersiz, vaxtsız görünür. Sonuncu dünya müharibəsindən nə qədər vaxt keçib ki?..

Bir qısa arayışa nəzər yetirin. Təkcə Avropa ölkələrinin son 4 əsrdə müharibələrdə verdiyi insan itkisi 17-ci əsrdə 3,3 milyon, 18-ci əsrdə 5,4 milyon, 19-cu əsrin əvvəlindən Birinci Dünya müharibəsinə qədər 5,7 milyon, Birinci Dünya müharibəsində 10 milyona yaxın, İkinci Dünya müharibəsində isə 50 milyon nəfərdən çox olub. Artı-arta gedib. 20-ci yüzilliyi isə 25 əsrlik yazılı tarixin ən qanlı dövrü adlandırlar və burada heç bir mübaligə yoxdur. Məhz 20-ci əsrin ilk yarısında iki dünya müharibəsinin, habelə kommunizm və faşizmin törətdiyi vəhşətlər Avropa insanının yekə-xana rəşadətini püçlüyünü faş elədi. Dünya gördü ki, humanizm və insana məhəbbət duyğularını əldə bayraq

edən, həmcinslərinə sevgi serenadaları oxuyan ağ adamların misilsiz qəddarlığı ilə müqayisədə Pataqoniya aborigenlərinin ritual cannibalizmi məsum körpə şıltaqlığı kimi bir şeymiş. Nasizm və kommunizmin maneəsiz triumfu müasir insanın beynindəki qorxunc sirlərin üzərindən pərdəni qaldırdı. Məlum oldu ki, bəşəri mədəniyyət və sivilizasiya son dərəcə dərin ekzistensial böhran içindədir... Bəs o biri qitələr necə? Amerikanın Yaponiya şəhərləri Xirosimo və Naqasakiyə atdığı atom bombalarının (1945-ci il avqustun 6-sı və 9-u) doğurduğu dəhşətlər, 140 min insanın ölümü, genotipə vurulan ziyan, şüalanmaya məruz qalanların nəsillənəsil özünə gələ bilməməsi, ictimai ağrı-acılar hara yazılısın? Bəyəm kaman-ox savaşından nüvə qırğınlarına qədər keçən bütün bu dövrdə dünyamız başdan-başa hər bəydanı, in-

“...Onlar belə insandakı vəhşiliyə heyran”

san sallaqxanası olmamışmı? Yer üzündə insanlar və ölkələr arasında kinin-küdurətin, asdı-kəsdı ruhunun, aqressiyanın bu günün özündə də tüğyan etməsi aşkar deyilmə? İstisna olunmur ki, bütün bu nifrətin, qəzəbin, insanlığa sığmayan təcavüz faktlarının mayasında əcdadlarımızı öz “sürü yoldaşları” ilə ölüm-dirim mübarizəsinə sövq etmiş həmin heyvani motivlər dayanır.

Biz nə qədər yumşaltmağa çalışsaq da, insan oğlunun xamını qəddarlıqla yoğrulub. İnanılmaz dərəcədə adi bir məsələyə diqqət yetirək: kəskin təəssüratlar, dramatik, hətta qanlı oyun və tamaşalar çoxumuza xoş gəlir. Sizcə, niyə? Alimlərin fikrincə, yeknəsəq, darıxdırıcı adilliklərə rəng qatan, qanı qızdıran, həyəcanvericiliyi ilə böyük cazibə qüvvəsinə malik olan bu oyun və tamaşalar bizə uzaq keçmişimizin yaşantılarını xatırlatdığına görə. Əlbəttə, şüuraltı səviyyədə. Neyrofizioloqlar təsdiqləyirlər ki, insan beyni qərar verərkən əksər hallarda şüura müraciət (istinad) etmir, çünki buna sadəcə vaxt çatdırmaq olmaz. Hesabınızı götürün ki, hər bir sinaps (sinir hüceyrələri, neyronlar arasında kontakt, birləşmə, düyün nöqtəsidir; aşağıda haqqında ətraflı danışılacaq) prosesində bir siqnalın “işlənilməsi” üçün 1 millisaniyə vaxt lazım olur. Ən sadə qərarın qəbul olunmasında isə minlərlə sinaps iştirak etməlidir. Elm də sübut edir ki, biz xarici siqnalara reaksiya verərkən beyni-

“Özünü tanı, İnsan” silsiləsindən

mizdə müəyyən neyron tsiklləri şəklində qabaqcadan hazır olan potensial qərarlar arasından uyğun gələnini anıdan seçir və tamamilə təhtəlsüz hərəkət edirik. Bu elmi qənaətləri də gözə alanda qədim romalıları qladiator döyüşlərinə, ispanları əsrlər uzununu korrida yarışlarına, yeni çağda milyardlarla avropalı, asiyalı, amerikalı - Şərqdə, yaxud Qərbdə yaşamasından asılı olmayaraq, boksa, gülşə, əlbəyaxa döyüşlərə, idmanın son vaxtlar yeni-yeni əcaib formalarında üzə çıxan və zor gücünə əsaslanan qaydasız növlərinə, hətta müxtəlif kompüter oyunlarına, müharibə və dəhşət filmlərinə, ən nəhayət, ovçuluğa həvəsləndirən səbəbi insanın "zooloji" xatirələri ilə izah edənlərə haqq verməyə bilmirəm. Bəl-

kə də haqlıdırlar. Alimlərin başqa bir fikrini də qəribçiliyə salmaq olmaz: mərhəmət, şəfqət duyğularından daha güclü olan emosional çalxantı ehtirası insanda anadangəlmədir və onun keçmiş həyat tərzindən qalma bir tələbdir. İbtidai keçmişimizdə, Spenserin dediyi həmin o “heyvani” dövrdə ulu əcdadlarımıza xas olmuş həyat təcrübələrinin, hiss, duyğu və yaşantıların estafet çubuğu (yaxud molekulyar kod) kimi ötürülərək, müasir insanın qan və ilik yaddaşında, indiki terminlə, gen yaddaşında, DNT-sində toplanması təkamül və irsiyyət məntiqinə də tamamilə uyğundur.

“İbtidai keçmişimiz” deyəndə bizi insan həyatının müasir səviyyəsinə gətirib çıxarmış təsəvvürə sığmayacaq qədər uzun inkişaf yolunun ilkin mərhələləri nəzərdə tutulur. Tarixçilərin qənaətinə, meymunabənzər əcdadlarımızdan Homo sapiensin qədim vəziyyətinə çatana qədər insan populyasiyası təqribən 18 milyon illik bir təkamül dövrü keçmişdir. Burada həmin əsas etaplardan bir neçəsini xatırlamaq, zənnimizcə, oxucu üçün də maraqsız olmaz. Çünki həmin etaplarda əcdadlarımızın fizioloji inkişafının ümumbəşəri və

planetar təkamüllə nə qədər sıx bağlandığı əyani görsənir. Təxminən 7 milyon il bundan əvvəl ilk hominidlər düz yeriməyi öyrəndilər. Bipediya (2 ayaq üzərində yerimək) nəticəsində bədənin temperaturu aşağı düşdü, aydın məsələdir: ayaq üstə qalxanda bədən düz və daha hündür olur. Belə bir versiya da var ki, əcdadlarımızın bədəninin tük örtüyündən azad olması onların düz yeriməyə başlamaları ilə eyni vaxta, bəlkə də bir qədər əvvəl təsadüf etmişdir. 2-ci mühüm mərhələ od qalamağın, alov alınması texnologiyasının kəşfi və mənimləməsi ilə başladı. Zamanımızdan milyon yarım il qabaq insanın Şərqi Asiyada yaşayan əcdadları oddan istifadə etməyi öyrəndilər. Fridrix Engels sürtünmə yolu ilə od alınmasını xilaskarlıq əhəmiyyətinə görə ümumdünya tarixində buxar maşınının ixtira olunmasından üstün hadisə hesab edirdi. Onun məşhur sözlərini xatırlayaq: "...odun əldə olunması ilk dəfə insanı təbiətin müəyyən bir qüvvəsinə hakim etmiş və bununla da insanı heyvan aləmindən qəti olaraq ayırmışdır. Buxar maşını heç bir zaman bəşəriyyətin inkişafında bu qədər böyük sıçrayışa səbəb ola bilməyəcəkdir". Söhbət odun alınması ilə insanın həyat tərzində baş vermiş radikal irəliləyişdən - onun qidalanma üsulunun prinsipial olaraq dəyişməsindən gedir. Aydındır ki, bişirilmiş yeməklər daha yüksək energetik dəyər kəsb edirdi. Qədim insanın rasionunda möhkəm yer tutan bitki və heyvan mənşəli bişmiş yeməklər əvvəlcədən daha doyumlu və kolorilli idi. Antropoloqlar əmindirlər ki, insanın bədən ölçülərinin böyüməsi və daha sonra beyninin inkişaf etməsi məhz qida rasionundakı bu dəyişikliyin nəticəsidir. Meymunların yediyi aşağı keyfiyyətli bitki yerinə, yüksək kalorili ot və ilik yeməklə bərabər əcdadlarımız olan Homo erectus hər yeməkdə daha böyük beyni qidalandımağa bəs edəcək əlavə enerji qəbul edirdi. Məşhur fransız mütəfəkkiri, sosioloq, etnoloq və kulturoloq, struktural antropologiyanın qurucusu Klod Levi-Strossun fikrincə, insanla digər heyvanları fərqləndirən əsas ayırıcı xətt də elə çiy yeməklərdən ("le era") bişirilən yeməklərə ("le cuit") keçid prosesində qoyulur. Beynin inkişafı burada aparıcı həlqədir və sonrakı etapların zəruri şərti kimi götürülə bilər. Buna görə də həmin etaplara yalnız sadalamaqla keçək: 500 min il əvvəl qədim insanlar Yer planetinin hər tərəfinə yayılır; təqribən 200 min il (bəzi tədqiqatçılara görə, 500 min il) əvvəl Homo sapiens meydana gəlir, 100 min il əvvəl dinin yaranması ilə insanın ruhani həyatı başlayır; 70 min il əvvəl isə müasir tipli insan (neoantrop) Homosapiensi "əvəz edir" (doğrudur, genetika nöqtəyi-nəzərindən müasir tipli insan daha qabaq- 200 min il əvvəl yaranmışdır); eramızdan əvvəl 12-8-ci minillikləri əhatə etmiş mezolit dövründə ovçuluq, balıqçılıq, meyvə və bitki köklərini toplama nəticəsində qida əldə etməklə yanaşı, qədim insan fəal şəkildə maldarlıq və əkinçiliklə də məşğul olmağa və beləliklə, qida istehsalına başlayır. Bu isə odun kəşfindən sonra Yer üzündə həyatın xarakterini dəyişən, bəşəriyyətin gələcək inkişaf yolunu müəyyən edən daha bir inqilabi addım idi. Avropanın tarixəqədərki tarixini tədqiq etmiş avstraliyalı tarixçi Vir Qordon Çayldın da qeyd etdiyi kimi, bu, "bəşər iqtisadiyyatını transformasiya edən, insana öz qida ehtiyatına nəzarət etmək imkanı verən bir inqilab idi"...

